

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Педагогічний інститут
кафедра соціальної педагогіки

ГЕНДЕРНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Наукова робота учасниці II етапу
Всеукраїнської студентської
олімпіади зі спеціальності
“Соціальна педагогіка”
студентки 2 курсу
спеціальності “Соціальна
педагогіка і практична психологія”
Мошків Марії Ярославівни

Науковий керівник
кандидат пед. наук, доцент
Сабат Надія Володимирівна

**Ніжин
2010**

Мошків М. Я.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ГЕНДЕРНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. Прийняття Україною європейських цінностей передбачає впровадження принципів гендерної рівності в усі сфери життя, що вимагає глибокого осмислення соціально-психологічних механізмів набуття дитиною гендерної ідентичності. Утвердження гендерної рівності є стратегічним напрямом державної політики, про що свідчить прийняття ряду нормативно-правових актів та Державної програми з утвердження гендерної рівності в Україні, яка розрахована на 2006 – 2010 роки; створення гендерних ресурсних центрів у Житомирі, Львові, Луганську, Полтаві, Сумах, Ужгороді, Харкові, Херсоні та інших областях; презентація соціальних проектів з гендерних питань; видання низки наукових, навчальних, методичних праць, присвячених гендерним проблемам; проведення семінарів, круглих столів, конференцій з проблем гендеру, як-от лише цього року у березні у Львові [1] та Ужгороді [5], в квітні у Чернігові [31]; створення віртуальної версії інформаційного ресурсу Музею історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху (також у квітні) [2]; проведення в березні гендерного марафону в Харкові [2] та ін. Сучасні наукові дослідження доводять, що будь-яка соціально-педагогічна проблема містить в собі гендерний аспект [3, с. 155], а онтогенетичні характеристики мають бути не тільки віковими, а й статевовіковими.

На тлі тієї популярності, якої набули гендерні питання за останні роки, взаємозв'язок гендеру та сім'ї як соціальних інститутів розглядається нечасто, хоча серед агентів гендерної соціалізації на першому місці знаходиться саме сім'я, що характеризується комплексністю та складністю гендерних взаємин.

Однак останні десятиріччя характеризуються зростанням співвідношення між кількістю розлучених і одружених: якщо в 1990 р. розпадалася кожна сьома сім'я, то у 2008 р. – кожна друга [13]. У

2009 спостерігаємо позитивні тенденції у сфері шлюбно-сімейних відносин: в Україні розлучилось на 13% пар менше, ніж минулого року. В першому кварталі 2010 р., у порівнянні з першим кварталом 2009 р., кількість розлучень знизилася ще на 5% [23]. Проте за кількістю розлучень Україна залишається одним із європейських "лідерів" і посідає третє місце. Загальний коефіцієнт розлучень у країні в 2008 р. (тобто кількість розлучень на 1 тис. населення) склав 3,6 [6]. За даними Мін'юсту, з початку 2010 р. в Україні було зареєстровано майже на третину менше шлюбів у порівнянні з аналогічними показниками 2007-2009 років. Погіршилося і співвідношення одружень-розлучень: у першому кварталі поточного року на кожне розлучення в Україні припадало лише 1,3 шлюбів [23].

Сьогодні 60 % українських дітей до повноліття виховуються в неповних сім'ях, де спостерігаємо обмежений чи недостатній досвід батьківських гендерних ролей, що призводить до прогалин у гендерному розвитку особистості дитини. Такі діти часто не отримують повноцінного досвіду міжгендерних стосунків – це може позначитися на формуванні гендерних ролей та гендерної ідентичності, спричинити проблеми при створенні в майбутньому власної сім'ї та у вихованні дітей.

Окремі питання гендеру розкриті в працях вітчизняних та зарубіжних науковців (Ш. Берн, С. Вихор, А. Гільгерс, І. Іванова, О. Кізь, О. Кікінежді, Л. Кобелянська, В. Кравець, О. Цокур та ін.). Проте дуже часто спостерігаємо ототожнення гендерне виховання зі статевим, що, на нашу думку, є не зовсім правильним. Крім того, дослідники не беруть до уваги вплив структурної неповноти сім'ї на процес гендерного виховання дітей.

Об'єкт – процес гендерного виховання дітей.

Предмет – особливості процесу гендерного виховання осіб різної статі з неповних сімей.

Мета дослідження: виявити умови ефективного виховання дітей різної статі з неповних сімей.

Відповідно до мети дослідження нами визначено наступні **завдання**:

- 1) охарактеризувати сутність і зміст гендерного виховання;
- 2) розкрити особливості неповної сім'ї як середовища ускладнення гендерних стосунків;
- 3) провести емпіричне дослідження з метою вивчення особливостей гендерного виховання дітей із неповних сімей;
- 4) виокремити умови ефективного виховання дітей різної статі з неповних сімей.

У своєму дослідженні ми використали такі **методи**:

- 1) теоретичні (аналіз філософської та педагогічної літератури, метод синтезу, порівняння);
- 2) емпіричні (експеримент (анкетування, тестування, опитування);
- 3) статистичні.

Теоретичне обґрунтування підходів до розв'язання проблеми.

Нами виявлено розмаїття дефініцій гендерного виховання. Згідно з положеннями системно-синергетичної концепції існування базової культури особистості (В. Костів), “гендерне виховання – це цілеспрямований процес взаємодії суспільства, родини й особистості, вихователів (вихователів, учителів, інших) і вихованців (дітей, учнів, інших) у їхній спільній творчій діяльності, яка стимулює розвиток і саморозвиток в останніх довершених гендерних якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи в процесі її різнобічних гендерних відносин” [18, с. 163].

Кінцевою метою гендерного виховання виступає формування гендерної культури, в якій розрізняють такі якості особистості: ідентичність, андрогінність, фемінність, маскулінність, демократичність, рівність, толерантність, доміантність, асертивність, відкритість, чутливість, емпатійність, лагідність, адаптивність, поінформованість, мобільність,

самодостатність, самоцінність, впевненість, великодушність, благородність, поблажливість, елегантність, вишуканість, витонченість [18, с. 164].

Оскільки неповна сім'я виступає середовищем ускладнення гендерних стосунків, вважаємо за доцільне вивчити гендерне виховання дітей із неповних сімей. Ми розглядатимемо неповну сім'ю як динамічну малу соціальну групу людей, яка складається з одного із батьків з однією чи декількома неповнолітніми дітьми, котрі спільно проживають чи тимчасово відсутні, поєднані родинними відносинами (кровної спорідненості), спільністю формування й задоволення біологічних і соціально-економічних потреб, любов'ю і взаємною моральною відповідальністю (В. Костів) [17, с. 13].

Значна частина неповних сімей успішно здійснює свою виховну функцію. Ймовірність соціальної деформації вихідців із неповних сімей підвищується з нагромадженням ряду несприятливих чинників, бо практично будь-яка дитина у змозі справитися з однією чи двома несприятливими обставинами. В умовах же неповної сім'ї таких обставин занадто багато [19, с. 165].

Відсутність батька чи матері просто не може не впливати на гендерне виховання дітей: материнська любов виховує чуйність, увагу до людей, уміння співчувати і допомагати їм, бути надійною і вірною людиною. Завдяки материнському вихованню в дитині розвивається здатність любити, з'являються витоки альтруїзму, позитивних духовних схильностей. Те, що абсолютна більшість неповних сімей – материнські (їх кількість складає 91,7%, тоді як неповних батьківських – лише 5,6%) негативно впливає на гендерне виховання не лише хлопчиків, а й дівчаток, так як батько потрібен для успішного формування не тільки маскулінності синів, а й фемінності доньок.

У неповній сім'ї виникає таке явище, як фемінізація (переважання жіночого впливу) і значно рідше – маскулінізація (переважання чоловічого впливу). У материнських сім'ях, що складають більшість неповних сімей, стосовно дітей має місце подвійна фемінізація, викликана переважанням жінок у сфері дошкільної і шкільної педагогіки.

Організація та аналіз результатів експериментального дослідження.

Досліджувати рівень сформованості гендерних якостей ми вирішили за такими основними характеристиками: самооцінка належності особи до відповідної статі, рівень ознайомлення з особливостями виконання сімейних ролей, визначення рівня емпатії, визначення рівня фемінності (маскулінності) особи.

Базою нашого дослідження виступала Івано-Франківська ЗОШ № 2. У дослідженні брали участь учні 7-9 класів, загальна кількість яких становила 105 чоловік, з яких 14 хлопців та 18 дівчат виростають (чи тривалий час перебували) в умовах неповної сім'ї. Це дало нам можливість порівняти рівень гендерного виховання школярів із повних та неповних сімей.

Для визначення самооцінки належності особи до відповідної статі нами було проведено такі вправи, як "Валізи для жінки та чоловіка", "Добре бути чоловіком, добре бути жінкою". В результаті проведення першої з вище названих вправ ми одержали перелік позитивних і негативних якостей, які, на думку учасників, можуть сприяти і заважати самореалізації чоловіка та жінки. Треба сказати, що список якостей обох команд суттєво не відрізнявся (можливо, тому, що обидві команди були змішані – склалися з осіб обох статей). У ході проведення вправи активними були діти як із повних, так і з неповних сімей і це дозволило нам отримати такі результати:

Таблиця 1

Перелік позитивних та негативних якостей, які притаманні чоловікам та жінкам

"Жіночі" якості		"Чоловічі" якості	
позитивні	негативні	позитивні	негативні
Турботливість	Заздрісність	Відповідальність	Нетерплячість
Емпатійність	Впертість	Впевненість	Агресивність
Ніжність	Примхливість	Відкритість	Замкнутість
Доброта	Беззахисність	Щедрість	Мовчазливість

Романтичність	Хитрість	Раціональність	Запальність
Пристрасність	Слабкість	Стриманість	Егоїстичність
Терплячість	Непередбачуваність	Рішучість	Принциповість
Привабливість	Мстивість	Відвертість	Безкомпромісність
Комунікабельність	Жадібність	Мужність	Грубість
Гнучкість	Нестриманість	Надійність	Неекономність

Після цього учасники склали "валізу на майбутнє" для андрогінної особистості, в яку ввійшли як "чоловічі", так і "жіночі" якості. Порівнюючи свої особистісні характеристики з її вмістом, лише близько 8% хлопців та 12% дівчат змогли назвати себе андрогінними особистостями.

Окрім того, на запитання нашої анкети "Чи не виникало у Тебе думки, що особам протилежної статі живеться легше або краще?" ми отримали такі відповіді. Близько 97% хлопців із повних сімей дали відповідь "ні" на це запитання в той час як у вихідців з неповних сімей цей відсоток є значно нижчим – 80%. Що стосується відповідей дівчат, то тут показники також відрізняються. Так, лише близько 10% дівчат з повних сімей відповіли, що інколи такі думки у них виникають, тоді як дівчата з неповних сімей дали такі відповіді: 35% - "так", 25% - "можливо" і лише 40% повністю задоволені своєю належністю до жіночої статі.

Як ми бачимо, погляди вихідців із повних та неповних сімей суттєво відрізняються (особливо у дівчат). На нашу думку, це може бути зумовлено багатьма обставинами, і, безумовно, однією з них (чи не головною) є той факт, що вони виростають у сім'ях, в яких через відсутність одного з членів подружжя інший змушений брати на себе виконання всіх ролей і функцій.

На запитання "Чи подобається Тобі бути хлопцем (дівчиною)?" 90% дівчат і 100% хлопців із повних сімей дали відповідь "так", тоді як повністю задоволені своєю гендерною приналежністю близько 85% хлопців та 65% дівчат із неповних сімей.

При цьому варто зазначити, що процес становлення гендерної ідентичності залежить також від того, хто має найбільший вплив на формування рис її характеру і виступає прикладом для наслідування.

Таблиця 2

Відповіді на запитання "Хто з батьків, родичів, з якими Ти проживаєш разом, найбільше впливає на формування рис Твого характеру?"

Варіанти відповідей	Повна сім'я		Неповна сім'я	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
Мати	30%	25%	60%	75%
Батько	30%		5%	
Батьки	40%	50%		
Брат або сестра		15%		15%
Дідусь і бабуся		10%	20%	5%
Ніхто (не знаю)			15%	5%

Таблиця 3

Відповіді на запитання "Хто з осіб, з якими Ти не проживаєш разом, є для Тебе прикладом для наслідування?"

Варіанти відповідей	Повна сім'я		Неповна сім'я	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
Мати				5%
Батько			20%	20%
Родичі		50%	25%	55%
Дідусь, бабуся	62%	20%	15%	15%
Друзі	13%	30%	15%	
Кумири	10%			
Ніхто	15%		25%	5%

Для ознайомлення з особливостями виконання сімейних ролей нами проведено такі вправи, як "Пограємо у сім'ю", "З якої казки?", "Заблоковані функції". Внаслідок їх проведення ми отримали наступні результати, які виявилися для нас дуже несподіваними. Відповіді на запитання "Чи є, на Твою думку, суто жіночі або чоловічі обов'язки?" схематично можна відобразити так:

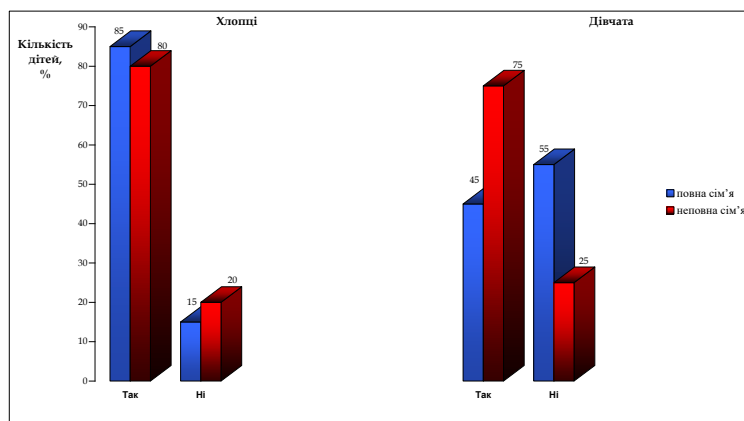

Рис. 1. Діаграма відображення думок учнів щодо існування суто чоловічих чи жіночих обов'язків.

Як бачимо, відповіді юнаків з повних та неповних сімей суттєво не відрізняються. Проте, якщо порівняти відповіді дівчат, то можна побачити, що на їхні погляди значно впливає тип сім'ї, в якій вони виховуються. Цей вплив, на нашу думку, може відбуватися не тільки (а можливо і не стільки) на свідомому рівні, як на підсвідомому. Те, що такий великий відсоток дітей розділяє обов'язки на чоловічі та жіночі, засвідчує, що вони ще не звільнилися повною мірою від гендерних стереотипів. Вони проявляються також у тому, що більшість опитаних вбачає головну роль жінки у веденні домашнього господарства та вихованні дітей, у той час як головну функцію чоловіка пов'язують із забезпеченням матеріального добробуту.

Таблиця 4

Відповіді на запитання "Яку, на Твою думку, роль повинен відігравати чоловік і яку жінка у сімейному житті?"

Варіанти відповідей	Повна сім'я		Неповна сім'я	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата

Чоловік – головну, а жінка – незначну			10%	
Чоловік повинен забезпечувати сім'ю, а жінка займатися господарством та виховувати дітей	85%	75%	60%	65%
Однакову		15%	15%	10%
Немає чітко визначених ролей Не знаю	15%	10%	15%	25%

За допомогою проведення вправи "Ікніж-іківолоч" та через відповіді на запитання розробленої нами анкети ми отримали перелік якостей, характерних для представників обох статей. Більшість юнаків з повних сімей вважають, що їм притаманні такі якості як надійність, рішучість, самовладання, вміння постояти за себе, здатність тверезо мислити тощо. Погляди хлопців із неповних сімей практично такі ж, проте для них окрім вище перелічених характерні також якості, які традиційно вважаються "жіночими" (доброта, співчутливість, емоційність). Що стосується дівчат, то вони вважають себе ніжними, щирими, турботливими, дбайливими, комунікабельними, працелюбними, емпатійними. Суттєвих відмінностей між відповідями представників з повних та неповних сімей не виявлено.

Крім того, на запитання "Які риси характеру більшою мірою притаманні чоловікам, а які жінкам?" ми отримали відповіді, які свідчать про те, що і тут мають місце гендерні стереотипи. Так, 75% дівчат із неповних сімей сказали, що жінки добрі, ласкаві, турботливі і ніжні, а чоловіки мужні, сильні і навіть дещо агресивні і лише 25% думають, що нема рис, характерних лише для чоловіків, чи лише для жінок. Хлопці з таких сімей вважають чоловіків мужніми і витривалими, а жінок – турботливими і господарними (80%). 20% думають, що риси характеру не залежать від статі. Хлопці з повних сімей жінок сприймають як слабких, вередливих, нестриманих, хоч дбайливих і турботливих осіб, а чоловіків як мужніх, сильних, хоробрих і стриманих. 90% дівчат з повних сімей думають, що жінки красиві, розумні, лагідні, охайні, культурні, ніжні і романтичні і лише 10% притримуються точки зору згідно з якою нема "чоловічих" і "жіночих" якостей. Дуже цікавим, можна навіть сказати несподіваним є той факт, що саме в поглядах вихідців із повних сімей прослідковується наявність гендерних стереотипів. Це може свідчити про існування таких поглядів у сім'ях, в яких вони виховуються.

Одним із завдань, які ми ставили перед собою, досліджуючи проблему гендерного виховання, виступає визначення рівня емоційної емпатії як здатності входити в ситуацію іншої людини, розуміти її. Але вона не зводиться до простого усвідомлення внутрішнього стану іншої людини, а й до вміння співчувати, співпереживати, що полягає у дієвій співучасті у розв'язанні проблем ближнього. Ми поклали собі за мету дослідити, чи існує зв'язок між типом сім'ї і рівнем емпатії дітей різної статі. Тест "Здатність до емпатії (на основі тесту І. Юсупова)" дав такі результати:

Таблиця 5

Результати тесту "Здатність до емпатії (на основі тесту І. Юсупова)"

Рівні емпатійності	Повна сім'я		Неповна сім'я	
	Хлопці	Дівчати	Хлопці	Дівчата
Дуже високий	15%	20%	20%	5%

Високий	15%	25%	20%	15%
Звичайний	30%	35%	35%	45%
Низький	25%	15%	15%	20%
Дуже низький	15%	5%	10%	15%

Як бачимо, показники дітей із повних сімей є дещо іншими. Так, у хлопців з повних сімей виявився нижчий рівень емоційної емпатії, аніж у представників тієї ж статі з неповних сімей. У дівчат ситуація є кардинально протилежною.

Проаналізувавши отримані нами результати дали прийшли до висновку, що структурна неповнота сім'ї все-таки впливає на її рівень. Так як емпатія вважається більше "жіночою" рисою характеру, ми вважаємо, що достатньо високий її рівень у юнаків із неповних сімей зумовлений їх частковою фемінізацією; дівчата з таких сімей, навпаки, мають нижчий рівень здатності до співпереживання, що може бути зумовлено умовами життя у неповній сім'ї, в яких жінка змушена брати на себе виконання не лише "жіночих", а й суто "чоловічих" обов'язків, що дуже часто призводить до часткової втрати жіночності і до набуття більшою мірою маскулінних якостей.

Для надійності результатів опитувальника ми вирішили перевірити їх через анкетування. На запитання **"Чи співпереживаєш Ти проблемам інших людей?"** ми одержали такі відповіді: 10% хлопців та 15% дівчат з неповних сімей відповідно дали частково чи повністю негативну відповідь, що стосується вихідців із повних сімей, то близько 20% юнаків та 5% дівчат відповіли, що роблять це рідко, інколи або що співпереживають проблемам тільки своїх близьких.

Варто також зазначити, що уявлення хлопців з повних і неповних сімей про батьківство мають істотні відмінності. Молоді люди, що виростили в сім'ї без батька, в багатьох випадках негативно відносяться до матері і відсутнього батька. Це впливає на їх погляди, а образ батька представлений такими якостями, як недовіра до людей, підвищена тривожність, прагнення до

самоутвердження, це егоїстична людина, що ставить свої інтереси над усе, яка прагне до самореалізації, при цьому надаючи велике значення сім'ї як основі в житті.

Таблиця 6

Уявлення про батьківство хлопців з повних і неповних сімей

Уявлення про батьківство хлопців з повних сімей	%	Уявлення про батьківство хлопців з неповних сімей	%
Сильний	71	Поважаючий	69
Відповідальний	62	Гордиться дітьми	51
Поважаючий	53	Люблячий	50
Гордиться дітьми	48	Добрий	47
Здатний до співпраці	41	Готовий до батьківства	41
Допомагаючий	25	Розсудливий	36
Повчаючий	23	Цікавиться дітьми	33
Щасливий	21	Щасливий	29
Радісний	18	Радісний	26
Не втомлений	18	Відповідальний	20
		Не соромиться дітей	19
		Справедливий	17
		Спокійний	17
		Здатний прощати	16

Молоді люди з повної сім'ї позитивно відносяться і до матері, і до батька. Відносини в сім'ях благополучні, хлопці представляють батька як особу, для якої мають велике значення всі аспекти людських взаємовідносин, яка прагне реалізувати себе у всіх життєвих сферах. Для нього головне – це благополуччя сім'ї, вирішенню проблем якої віддається багато сил і часу, що веде до зацікавленості в професійній діяльності, яка гарантує матеріальне благополуччя. Це авторитетний лідер, наполегливий і настирливий, налаштований до оточуючих позитивним чином.

При деякій схожості уявлень про ідеального батька є істотна різниця в розстановці акцентів. В уявленнях молодих людей з повних сімей батько – це сильна і відповідальна особа, яка поважає дітей, здатна співпрацювати з ними, допомагати і навчати.

Хлопці з неповних сімей вважають, що батько повинен гордитися своїми дітьми, бути люблячим, добрим, цікавитися ними, уміти прощати. Він повинен бути справедливою і розсудливою людиною, готовою до батьківства. Він не повинен соромитися своїх дітей.

Опитувальник С. Бем (модифікація В. Скребець, І. Шлімакової [28]), який ми використовували для визначення рівня фемінності, маскулінності, дав нам такі результати:

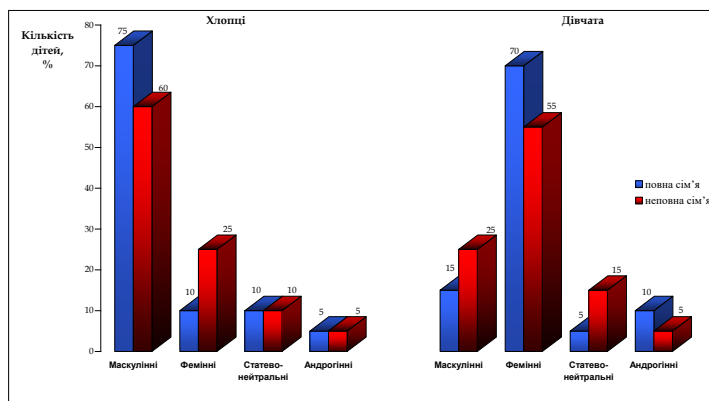

Рис. 2. Діаграма відображення рівня фемінності/маскулінності

Як ми і передбачали, структурна неповнота сім'ї впливає на формування гендерних якостей дітей обох статей. Отримані нами результати можуть бути зумовлені тим, що юнаки і дівчата з повних та неповних сімей найбільше близькі з мамою.

Таблиця 7

Відповіді на запитання “**З ким із членів сім'ї Ти найбільш близький**”

Варіанти відповідей	Повна сім'я		Неповна сім'я	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
Мама	25%	65%	55%	45%
Тато	15%	5%	5%	10%

Батьки	40%	20%		
Брат, сестра	5%			20%
Дідусь, бабуся	5%	10%	5%	25%
Всі родичі	10%		25%	
Не знаю			10%	

Результати дослідження показали, що неповна сім'я в більшості випадків негативніше впливає на гендерний розвиток дітей у порівнянні з повною сім'єю. Проте якщо бути до кінця відвертими, то треба сказати, що і у вихідців із повних сімей існують у цьому плані певні проблеми. Так, майже у всіх досліджуваних виявилася наявність гендерних стереотипів, які стосуються як основних особистісних характеристик чоловіків та жінок, так і їх ролі у сімейному житті.

Відповідно до результатів проведеного нами дослідження ми виділили такі 3 основні умови, за дотримання яких гендерне виховання дітей із неповних сімей буде ефективнішим:

- врахування особливостей маскулінного і фемінного розвитку;
- ідентифікація подружніх і батьківсько-дитячих ролей;
- компенсація відсутності батьківського (материнського) впливу;

На нашу думку, одним із основних завдань гендерного виховання виступає не стільки виховання "справжнього чоловіка" чи "справжньої жінки", як виховання андрогінної особистості, яка поєднує в собі чоловіче та жіноче начала.

Сім'я (особливо неповна) перестає бути тим єдиним середовищем, де розвивається дитина, дедалі частіше висловлюються сумніви в достатності одного лише сімейного виховання для повноцінного і всебічного розвитку дітей (в тому числі і гендерного). Удосконалення виховного потенціалу неповної сім'ї може бути забезпечене лише при умові об'єднання зусиль сім'ї, родини, школи і суспільства.

Наша робота не вичерпує всіх проблем гендерного виховання, адже сім'я є хоча й основним, проте не єдиним агентом гендерної соціалізації дитини. Окремого дослідження потребують питання гендерного виховання дітей із неповних сімей у школі, культурному середовищі, інших соціальних інститутах.

Список використаних джерел

1. Gender Lviv [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lvivstory.com/news>
2. GENDER MUSEUM Музей історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.gender.at.ua/news/1-0-1>
3. Архипова С. П., Байдюк Н. В. Гендерні взаємини як сфера професійної діяльності соціального педагога // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 9 (196). – С. 154-161.
4. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учеб. пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2008. – 431 с.
5. В Ужгороді говорили про гендерні стереотипи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/>
6. В Україні зменшилась кількість розлучень. Статистика 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://familyclub.org.ua/>
7. Венгер О. М. Становлення та особливості функціонування гендерної демократії в сучасному українському суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. М. Венгер; керівник роботи О. М. Кіндратець; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 19 с.
8. Гендер і культура: Зб. статей / Віра Агеєва (упоряд.), Світлана Оксамитна (упоряд.). – К. : Факт, 2001. – 222 с.
9. Гендерна педагогіка: Хрестоматія / Переклад з англ. В. Гайденко, А. Предборської; За ред. В. Гайденко. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 313 с.
10. Гендерне виховання змалку / Оксана Кікінежді // Дошкільне виховання. – 2006. – № 3. – С. 10-13.
11. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. В. Говорун, В. П. Кравець, О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь; ред. Б. Є. Будний. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 144 с.
12. Главник О. Гендерне виховання у підлітковому віці // Психолог. – 2003. № 34. – С. 11-15.
13. Гнибіденко І. Ф., Орлатий М. К. Сучасні тенденції демографічного розвитку міст України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.google.com>

14. Городнова М. Н. Гендерний розвиток особистості [Текст] / М. Н. Городнова // Психолог. – К. : Шкільний світ, 2008. – С. 3-25.
15. Джуринська Л. Добро і милосердя в дитячо-батьківських взаєминах // Психолог. – 2007. – № 8. – С. 30-32.
16. Ильин Е. П. Пол и гендер. 1-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – 688 с.
17. Ковбас Б., Костів В. Родина педагогіка: У 3-х т. Том I. Основи родинних взаємовідносин. – Івано -Франківськ, 2006. – 288 с. 41
18. Ковбас Б., Костів В. Родина педагогіка: У 3-х т. Том II. Основи родинного виховання. – Івано -Франківськ, 2006. – 288с. 42
19. Костів В. І. Моральне виховання дітей із неповних сімей. – Івано-Франківськ, 2001. – 304 с. 50
20. Кравець В. П. Гендерна педагогіка. Навч. посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с. 51
21. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки. Навчальний посібник. - Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с. 52
22. Кравченко Т. В. Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 100 с.
23. Міністерство юстиції України. Новини Міністерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/29379>
24. Основи теорії гендеру: Навч. посіб. / В. П. Агеєва (ред. кол.). – К.: К.І.С, 2004. – 536 с.
25. Пол, гендер, культура: Немецкие и русские исследования / Российский гос. гуманитарный ун-т; Фрайбургский ун-т. Институт славистики / Элизабет Шорэ (ред.)Н. Носова (пер.с нем.), Каролин Хайдер (ред.). – М., 1999. – 215 с.
26. Потоцька Ю. Формування почуття гендерної рівності у дітей / Юлія Потоцька // Початкова освіта. – 2005. – № 42. – С. 2-8.
27. Сабат Н. В., Височанська Б. Б. Вплив гендерних стереотипів на виховання дитини в сім'ї // Розвиток наукових досліджень 2006. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: Інтер Графіка, 2006. – С. 39-43.
28. Скребець В. О., Шлімакова І. І. Діагностика гендерних ролей дітей молодшого підліткового віку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.google.com/>
29. Фурман А. В. Основи теорії гендерної рівності: Навч. посібник / А. В. Фурман, Т. Л. Надвичина. – Тернопіль: Екон. думка, 2006. – 168 с.
30. Цокур О. С., Іванова І. В. Основи гендерного виховання // Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. – К.: Фоліант, 2004. – С.147-170.
31. Чернігівська ОДА. У Чернігові гендерна дискримінація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cityukraine.info/index.php?citynews=38415>